

ПОСУЂЕ ИЗ НЕКРОПОЛА КАСНОГ СРЕДЊЕГ ВЕКА НА ПОДРУЧЈУ ЦЕНТРАЛНОГ БАЛКАНА

UDK: 904:738"653"(497) e-mail: vesna.bikic@gmail.com
DOI: 10.2298/STA1161285B Примљено: 22. фебруар 2011.
Оригиналан научни рад Прихваћено: 02. август 2011.

Апстракт. – На некрополама касног средњег века посуде се јављају релативно ретко, али су заступљене на готово свим најзначајнијим налазиштима тог доба: у Новом Брду, око Цркве св. Николе у Куршумлији, Цркве св. Стефана у Милентији код Бруса, у Миријеву, Винчи и на неколико налазишта у околини Новог Пазара – Трговишту, Рељиној градини и око Цркве св. Петра. Преовлађују рецепијенти за држање течности малих димензија – стаклене боце и керамички крчази, нешто је мање чаша од стакла и керамике. Посуђе које је полагано у гробове не разликује од оног које је свакодневно коришћено у домаћинствима – венецијанско, дубровачко и угарско стакло и кухињска и трпезна керамика из радионица са подручја Србије. Слично ранијим епохама, и у раздобљу од 14. до 17. века посуда која се полаже у гроб садржи пиће или храну, да се покојник окрепи на путу за други свет, а може се помишљати и на то, да је у боце сипана освећена вода, за прочишћење тела и душе умрлог. Овај обичај на подручју Балкана изгледа да није био особито раширен и свакако не представља одлику сахрана касног средњег века и првих столећа новог века. Ипак, међу регионима се уочавају извесне особености. Како показују исходи етнологских истраживања, исти обичај се одржао у Србији и Бугарској до позног 19. века, такође спорадично.

Кључне речи. – Балкан, средњи век, нови век, посуђе, стакло, керамика, погребни обичај.

Пре нешто више од тридесет година Душица Минић је направила први и, испоставило се, до сада једини преглед налаза посуда у гробовима из раздобља средњег века на подручју Србије.¹ У том прилогу указала је и на неколико особених примерака касносредњовековних посуда, пре свега у контексту одржања старословенског, паганског обичаја прилагања јела и пића покојнику, као хране на путу за други свет. Она се том питању вратила још једном, разматрајући налазе стакленог и керамичког посуђа из средњовековних некропола Трговишта.² У складу са одликама материјала са овог налазишта фокус је био на

посудама из раздобља касног средњег века и новог века. Тада је јасно исказана сличност обичаја полагања посуда у гробове, који се готово континуирано може пратити скоро 400 година, од 14. до 17. века. Назнака истраживања исте појаве било је спорадично и у радовима других истраживача, претежно у извештајима са ископавања, али свеобухватна анализа за подручје централног Балкана до

¹ Минић 1978, 87–95.

² Минић 1989, 61–63; Јовановић, Минић, Ерцеговић-Павловић 1990, 19–44.

* Чланак представља резултат рада на пројекту *Процеси урбанизације и развоја средњовековног друштва / Urbanisation Processes and Development of Mediaeval Society* (бр. 177021) Министарства просвете и науке Републике Србије.

сада није урађена. У новије време учињен је покушај анализе гробних налаза посуђа на западном Балкану,³ али је тај преглед непотпун, посебно у случају налаза из Србије.

У раздобљу касног средњег века и на почетку новог века посуде у гробовима се јављају сасвим ретко, стога и не чуди да се анализа најчешће сводила на свега неколико карактеристичних примера. У поменутих, ранијим разматрањима занемарена је чињеница да су посуде регистроване и над гробовима, што у значајној мери утиче на сам приступ истраживањима ове теме. Истовремено га и значајно отежава, будући да је евиденција тих теренских налаза непотпуна, при чему они у већини случајева ни касније нису на одговарајући начин обрађени. И поред свих потешкоћа, преглед расположиве грађе открива много већу количину налаза и разноврсније посуђе у односу на утисак који се може стећи из објављених радова, па се она као узорак може сматрати квалитетном и релевантном.⁴ Стога ћемо овде дати прецизну евиденцију налаза и утврдити врсте посуђа и његове одлике у различитим контекстима, како стратиграфским тако и хронолошким, у циљу стварања шире основе за тумачење ове појаве у средњовековној Србији и, посебно, у односу на сличне примере из непосредног суседства.

На некрополама се посуђе јавља на различитим местима, над гробним местима и у самим гробовима. У слојевима којима су затрпани гробови и гробнице, као и непосредно изнад гробних укопа или надгробних плоча, уломци посуда од керамике и стакла су релативно бројни. У појединим случајевима керамичке посуде је било могуће готово у потпуности реконструисати на основу пронађених делова, док су од стаклених судова налажени махом ситни делови које није могуће функционално и типолошки одредити. Ипак, већина ових налаза се у извештајима помиње узгред и уопштено, стога је готово немогуће извршити њихову детаљну анализу и статистику. Примера ради, уломци керамичких бокала, лонаца и стаклених боца налажени су у слојевима над гробовима око Катедрале у Новом Брду, затим Цркве св. Петра у Новом Пазару, Цркве св. Николе у Куршумлији, Цркве св. Стефана у Милентији код Бруса и Винче код Београда.⁵ Међу поменутих примерима, сасвим је особен материјал са Новог Брда. Према подацима истраживача, др Мирјане Ђоровић-Љубинковић, на четири места у порти нађене су гомиле скупљених, више или мање разбијених керамичких посуда – близу споја источног

Сл. 1. Ново Брдо, лок. Катедра, лонац са некрополе (Народни музеј у Београду, инв. бр. 4255, фото: В. Илић)

Fig. 1. Novo Brdo – Cathedral, pot from the cemetery (National museum Belgrade, no. 4255, photo: V. Ilić)

зида нартекса и јужног зида цркве (тј. „испод турског јужног зида цамије“) и у три јаме, „специјално ископане да се у њих смести керамика, фрагментована и цела“ – при том запажа, да међу разбијеним посудама има комада на којима нема никаквог трага употребе и да су оне, на изглед, потпуно нове фрагментоване. Међу керамичким посуђем највише је лонаца са дршком (сл. 1), крчага, малих бокала и пехара.⁶ Поред керамичких, било је и делова ста-

³ Burić 2006.

⁴ Срдачно захваљујем музејском саветнику Народног музеја у Београду мр Емини Зечевић на необјављеним ревидираним подацима, као и илустративним прилозима посуђа из Новог Брда, некропола око Цркве св. Николе у Куршумлији, Цркве св. Петра код Новог Пазара и Цркве св. Стефана у Милентији код Бруса, који се чувају у Збирци позног средњег века Музеја. Уз то, стакло са Новог Брда је у припреми за публикување, а прелиминарне резултате видети у: Zečević E. 2011.

⁵ Ђоровић-Љубинковић 1962, 170–175; Љубинковић 1970; 207–209; Крстић, Величковић, Марјановић-Вујовић 1983, кат. бр. 113.

⁶ Ђоровић-Љубинковић 1962, 170–173.

Сл. 2. Ново Брдо, лок. Капелградла, апотекарске посуде
(Народни музеј у Београду, инв. бр. 3715, 3640, 3716, фото: В. Илић)

Fig. 2. Novo Brdo – Chatedral, apothecary vessels
(National museum Belgrade, nos. 3715, 3640, 3716, photo: V. Ilić)

клених посуда, практично свих познатих типова чаша са ситним и крупним капима и са ребрима, затим малих коничних чаша и чаша са аплицираним плавим нитима, такође и боца, са дугим вратом, глатким и канелованим, тзв. двоконусних и са вертикалним ребрима, као и лампи–кандила, окулуса и равног стакла.⁷ На истом овом простору нађене су и три цилиндричне посуде, једна са малим поклопцем, које су преко белог премаза глеђосане, две зелено, а једна жуто (сл. 2).⁸ М. Ђоровић-Љубинковић сличан контекст наводи и за налазе посуда на простору око Цркве св. Петра код Новог Пазара, тј. јаме са остацима посуда, гаром, пепелом и, у појединим случајевима, костима старијих покојника, доводи у везу са гробовима, иако не објашњава њихову намену.⁹ Насупрот поменутиим, налазе са простора око Цркве св. Николе у Куршумлији није могуће прецизно издвојити, будући да је порта у више наврата прекопавана, посебно у јужном делу. На основу анализе теренске документације, коју је урадила мр Емина Зечевић, за само две стаклене боце са дугим канелованим вратом, нађене у деловима, може се са већом сигурношћу претпоставити да по-

тичу из слоја који се формирао над гробним укопи-ма, док за још две није могуће утврдити да ли евентуално припадају неким од девастираних гробова. Међу ситним уломцима стакла са овог налазишта препознати су делови од још неколико посуда, при чему је један могао бити идентификован као налаз тзв. боце типа Паник, од мрко-жутог стакла. Уз то, још неколико посуда без сумње припада гробним целинама, о чему ће бити више речи у даљем тексту.

Слична појава је регистрована на још неколико налазишта. Приликом истраживања Манастира св. Варваре на Рељиној градини код Новог Пазара, делови глеђосаног керамичког крчага нађени су непосредно над гробом у припрати цркве (сл. 13/1). Реч је о једном од гробова старије некрополе, која претходи изградњи цркве у трећој деценији 16. века, и која би се према одликама камених споменика

⁷ Хан 1969, 26; Зећевић Е. 2011, Figs. 1–5.

⁸ Ђоровић-Љубинковић 1962, 172–173, Т. 1/2.

⁹ Љубинковић 1970, 207–209.

Сл. 3. Мали Звечан, локалитет Црквине, стакло са некрополе (фото: А. Рагоман)

Fig. 3. Mali Zvečan, site Crkvine, glass from the cemetery (photo: A. Radoman)

могла приближно датовати у крај 14. или прве деценије 15. века.¹⁰ Вредни пажње су и налази са обронака Копаника, из Милентије код Бруса, где су откривени остаци Цркве св. Стефана и око цркве мања некропола. У порти, делом и над гробовима, нађено је неколико керамичких здела, претежно зелено и маслинасто глеђосаних.¹¹ Готово идентична је ситуација у Котору, на простору Цркве св. Трипуна, где је у току археолошких истраживања откривена, поред осталог, некропола на којој је сахрањивање почело од изградње романичке базилике 1166. године и трајало све до 19. века. Овде је откривена велика количина стакла, приближно 117 посуда, претежно чаша, боца, бокала, кандила, окулуса и равног стакла.¹² Нити за једну од њих није сигурно утврђено да представља гробни налаз. Реч је о стаклу које је датовано од 14/15. до 17. века, при чему је највише посуда из муранских атељеа или радионица које су радиле под њиховим директним утицајем.¹³

На основу расположивих података, у деловима се могу препознати готово све функционалне врсте посуда. Од керамичког посуђа најчешће су налажени делови већих рецепијената за држање течности – крчага или бокала. По свој прилици било је и доста лонаца, огњишних и глеђосаних. Међу посуђем од стакла препознају се боце, пре свих типови са издуженим канелованим вратом и двоконусних, сасвим

ретко и кандила. Поред наведених примера, речиту илустрацију стакленог посуђа у пуној мери потврђују и најновји налази са истраживања на локалитету Црквине у Малом Звечану (Косово). Тамо су откривени делови две боце и једне велике зделе, од безбојног и провидног стакла fine фактуре (сл. 3).¹⁴

Далеко је више конкретних података о налазима посуда у гробовима, уз покојнике, мада приликом објављивања нису све илустроване. Из до сада објављене и обрађене грађе стиче се утисак да су налази посуђа концентрисани у неколико области, највише у Подунављу и у Рашкој. Међутим, оваква дистрибуција налаза можда најпре указује на бољу истраженост ових области у односу на остале у региону. Када је реч о Подунављу, посуде су регистроване на три налазишта, при чему су сва у околини Београда. У Брестовику, на локалитету Висока Раван, у гробу бр. 509, изнад десног рамена нађена је

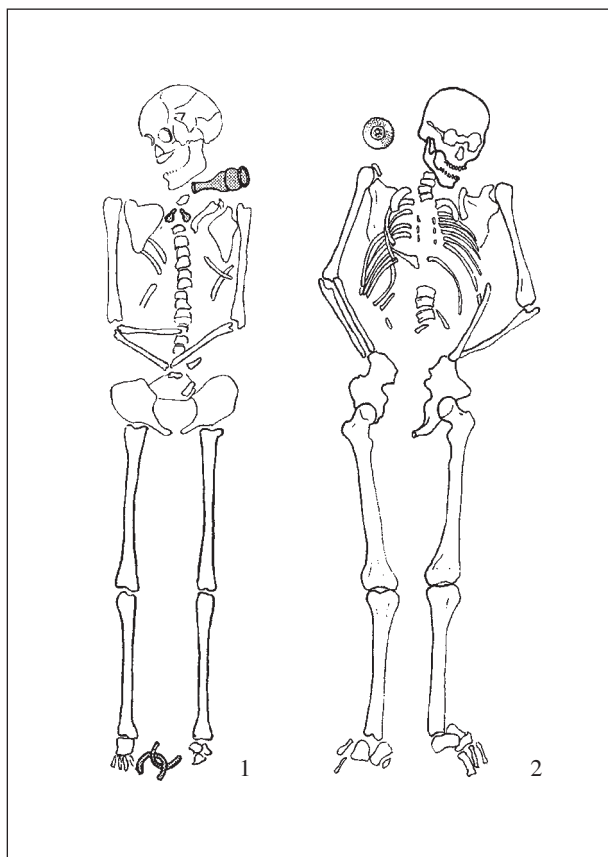
¹⁰ Поповић 1995–1996, 106–107.

¹¹ Томић 1979, 425–433, Т. 1–8.

¹² Крџанас 1993–1994, 181–194, сл. 1–15.

¹³ Крџанас 1993–1994, 196.

¹⁴ Захваљујем колегиници Светлани Хацић из Покрајинског завода за заштиту споменика културе Приштина – Лепосавић на подацима и налазима стакла са најновијих истраживања у Малом Звечану.

Сл. 4. Налази посуда у гробовима:
Миријево, гроб бр. 118 (1); Винча, гроб бр. 214 (2)

Fig. 4. Vessels in graves:
Mirijevo, grave no. 118 (1); Vinča, grave no. 214 (2)

једна мања здела, рађена од глине песковите структуре, беложућкасте боје печења (сл. 13/4).¹⁵ У непосредном суседству, на некрополама у Миријеву и Винчи нађене су идентичне стаклене посуде, двоконусне боце.¹⁶ У миријевском гробу бр. 118 боца је била положена уз мушку индивидуу, изнад левог рамена, док је у Винчи, у гробу 214, боца нађена такође уз мушку индивидуу, али изнад десног рамена (сл. 4).¹⁷ Колико нам је познато, ово није једини налаз на некрополи у Винчи. У извештајима се помињу још три исте овакве стаклене боце, откривене у току археолошких ископавања 1904. и 1912. године, али су ти налази у току Првог светског рата нестали из збирке Народног музеја у Београду.¹⁸ Претпоставља се да су све ове боце приликом сахрана биле стављене у усправном положају поред главе. Иако истог типа, поменути примерци се међусобно разликују по квалитету. Наиме, боца из Миријева је fine фактуре, рађена од провидног безбојног ста-

кла, док је винчанска нешто лошијег квалитета, од калијевог стакла које је временом доста иридирано (сл. 10/4). Сличан случај је регистрован и у Страгарима код Крагујевца, око Цркве Петковице (св. Петке) – у гробу бр. 5 нађен је један мали керамички бокал.¹⁹ Вредан пажње је и налаз из гроба бр. 2 у припрати Цркве св. Стефана у Милентији код Бруса. У овом гробу, више главе покојника, био је положен кухињски лонац локалне израде, црвенкасто-мрке боје печења, са доста лискуна у саставу глине (сл. 5).²⁰

У области Рашке налази посуђа су регистровани у неколико касносредњовековних гробова. Најпре, на простору некрополе око Цркве св. Петра код Новог Пазара, посуде су откривене у два гроба. У гробу бр. 15, уз старију мушку индивидуу изнад левог рамена је откривен мањи, делом оштећени крчаг, жуто глеђосан и украшен мрљама у мркој и зеленој боји, док је у један дечји гроб (гроб бр. 24) био положен мали мрко глеђосани пехар (сл. 6/1, 2, 13/2, 3).²¹ На две некрополе у близини града Рашке јављају се керамичке посуде: у манастиру Кончулићу поред лобање једне индивидуе је био керамички пехар са зелено сликаним украсом и жутом глазуром (сл. 13/5),²² док је у једном гробу у манастиру Градац био мањи светлозелено глеђосани украс са сграфито украсом.²³ Поред поменутих, приликом истраживања у порти манастира Каленића, у једном од гробова (бр. 10/1994), поред лобање са леве стране нађена је стаклена боца са дугим канелованим вратом (сл. 10/6).²⁴

Посебну занимљивост представљају налази посуде на некрополама средњовековног Трговишта, будући да су релативно бројни и разноврсни. Из

¹⁵ Ђоровић-Љубинковић 1959, 386–387, сл. 2.

¹⁶ Поједини аутори их називају „уштинуте боце“, због технике којом се постиже прстен између два конуса. Видети: Лазар 2001, 78, са наведеном литературом.

¹⁷ Бајаловић-Бирташевић 1960, 23, сл. XIX/3; Marjanović-Vujović 1979, Y 213/tombe 214; Крстић, Величковић, Марјановић-Вујовић 1983, кат. бр. 113.

¹⁸ Минић 1989, 61.

¹⁹ Мадас 1970, 94–95, сл. 3.

²⁰ Документација Народног музеја у Београду, Збирка позног средњег века, инв. бр. 4714.

²¹ Љубинковић 1970, 220–222, 205–206, Т: XIV/6, 13.

²² Минић 1978, 89, сл. II/5.

²³ Јуришић 1989, 69.

²⁴ Пејовић 1997, 228–229, сл. 2.

Сл. 5. Миленџија, Црква св. Стевана, лонац из гроба бр. 2
(Народни музеј у Београду, инв. бр. 4714, фото: В. Илић)

Сл. 6. Црква св. Петра код Новог Пазара, посуде из гробова бр. 15 (1) и 24 (2)
(Народни музеј у Београду, инв. бр. 4153, 5209, фото: В. Илић)

Fig. 5. Milentija, St Stephen's Church, pot from the grave no. 2
(National museum Belgrade, no. 4714, photo: V. Ilić)

Fig. 6. St Peter's Church near Novi Pazar, vessels from the graves no. 15 (1) and 24 (2)
(National museum Belgrade, nos. 4153, 5209, photo: V. Ilić)

тог разлога су у више наврата и анализирани у домаћој литератури. Подсећања ради, у насељу Трговишту, заснованом покрај ушћа Себечевске реке у Рашку, у којем се живот са највећим интензитетом одвија између 14. и 17. века, подигнуте су четири мање цркве око којих су формиране некрополе.²⁵ У једном гробу (гроб бр. 56), који је истражен у унутрашњости цркве III, нађена је једна двоконусна боца од калијевог стакла (сл. 10/2), док је на некрополи II, изнад левог рамена одрасле женске индивидуе (гроб бр. 109) положена стаклена боца са дугим канелованим вратом (сл. 10/7).²⁶ У овом гробу је нађено и седам бронзаних калајисаних ситних дугмади, од којих је шест било са десне стране лобање, а једно у пределу врата. Уз то, међу оштећеним скелетима који су истражени у унутрашњости цркве III нађено је још неколико керамичких посуда у деловима, за које је претпостављено да су првобитно могли бити прилози у гробовима.²⁷ Међутим, с обзиром на значајну уситњеност пронађених делова посуда, ова претпоставка нам се чини мало вероватном. Према условима, сви ови налази – две стаклене боце, као и делови керамичких посуда – датовани су у раздобље између краја 14. и средине 15. века.

Уз то, у цркви III нађен је и новац краља Жигмунда (1386–1437) који је поткрепио раније предложено датовање на основу контекста налаза.

Нешто касније, током 16–17. века, на истом овом месту сахрањено је још неколико индивидуа са сличним прилозима. На некрополи цркве I, изнад левог рамена старије женске индивидуе (гроб бр. 263) био је мали кухињски лонац, украшен водоравним и таласастим урезима, који је са две стране био фиксиран камењем да се не би преврнуо.²⁸ На брду изнад насеља, у некрополи II на локалитету Табачина, изнад ногу скелета (гроб бр. 86), откривен је мањи глеђосан крчаг, са једноставним украсом сликаним размућеном белом глином.²⁹ На овој некрополи

²⁵ Калић 1977, 143–148; Минић 1989, 94–99.

²⁶ Јовановић 1989, 100–102, сл. 1; Јовановић, Минић, Ерцеговић-Павловић 1990, 28, сл. 10; Минић 1989а, 56–60.

²⁷ Јовановић, Минић, Ерцеговић-Павловић 1990, 28.

²⁸ Јовановић 1981, 111–112; Јовановић, Минић, Ерцеговић-Павловић 1990, 28, сл. 8.

²⁹ Јовановић 1985, 226–227; Јовановић, Минић, Ерцеговић-Павловић 1990, 28, сл. 9.

било је и гробних белега, према којима је некропола прецизније датована у 16. век. Још један налаз са овог места привлачи нарочиту пажњу. Наиме, насупротив Трговишта, на левој обали Себечевске реке, приликом истраживања остатака пећинског манастира арханђела Михаила, у једном од гробова (бр. 7) изнад левог рамена покојника нађена је још једна стаклена боца са дугим канелованим вратом, идентична оној из гроба 109 некрополе II (сл. 10/7). У односу на боцу из некрополе II, за примерак из гроба у комплексу пећинског манастира арханђела Михаила предложено је нешто другачије датовање, оквирно у 15–16. век.³⁰

Поред наведених, посуде су регистроване на још неколико налазишта. Како је поменуто, на Новом Брду, око Катедрале и у самој цркви, откривена је значајна количина посуђа, како керамичког тако и стакленог, при чему се велики број посуда помиње као гробни налаз. Међутим, ситуација није тако једноставна, будући да је читав плато на којем је подигнута црква у више наврата темељно прекопаван, а гробови и гробнице девастирани и пљачкани. Најновија анализа контекста налаза показала је да иако највећа количина стакла потиче са простора некрополе, готово да нема посуде која се поуздано може одредити као гробни налаз.³¹ За свега два случаја, са већом сигурношћу, може се претпоставити да је реч о посудама из гробова. Реч је, најпре, о гробу бр. 285 са јужне стране цркве, у којем је нађена мала чаша са плавом нити испод обода (сл. 7).³² У гробници бр. 3 у североисточном делу припрате, у најнижем нивоу укопа, који је остао непоремећен, нађени су делови од две готово целе посуде, крчага и зделе (сл. 8),³³ један прстен и неколико ситних калотастих дугмади на тканини.

Посебно питање представљају налази са простора некрополе око Цркве св. Николе у Куршумлији, будући да је порта прекопавана, што подразумева да су и гробови у великој мери девастирани, посебно у њеном јужном делу. Према подацима из теренске документације, који су новије време подвргнути детаљној ревизији, у свега два гроба (гробови бр. 730 и 807) идентификоване су посуде – стаклене боце са канелованим вратом – положене изнад левог рамена, док су још две исте такве боце забележене као налаз из слоја над гробовима, о чему је већ било речи. Слично Трговишту, и на овој некрополи је сахрањивање настављено у 16–17. веку, такође са појавом полагања посуда у гробове. Реч је о три примера: у гробу бр. 353, северно од цркве, био је

Сл. 7. Ново Брдо, лок. Катедрала, чаша из гроба бр. 285 (Народни музеј у Београду, инв. бр. 3639, фото: В. Илић)

Fig. 7. Novo Brdo – Cathedral, glass from the grave no. 285 (National museum Belgrade, no. 3639, photo: V. Ilić)

лончић од црвено печене глине са водоравним урезима (од којих је један на рамену а други на доњем делу трбуха посуде), као и једна турска аспра; у гробу бр. 174, јужно од цркве, био је мањи крчаг, готово цео, и неколико лоптастих дугмади рађених од лошег сребра, у ажурној техници са купом гранулица на врху; у гробу бр. 453, јужно од цркве, делови посуде су били груписани поред десног рамена, с коментаром истраживача да је у питању кухињски лонац који је био окренут дном на горе. И у некрополи око Цркве св. Петра код Новог Пазара регистрована је иста појава, с тим да су поред старијег мушкарца биле положене две зделе, лево и десно од главе (гроб бр. 44, сл. 9).³⁴

У разматрањима ове појаве не би требало занемарити ни налаз двоконусне боце у гробу 181 на некрополи у Мачванској Митровици, из хоризонта сахрањивања који је временски опредељен у раздобље од друге половине 13. до краја 14. века (сл. 10/3).³⁵ Слично другим посудама о којима је било речи, и ова боца је била положена изнад левог рамена покојника.

³⁰ Јовановић, Минић, Ерцеговић-Павловић 1990, 30, сл. 12; Јовановић 1989, 100–102.

³¹ Zečević E. 2011.

³² Хан 1969, 14, сл. 1; Zečević E. 2011, Fig. 1b.

³³ Документација Народног музеја у Београду, Збирка позног средњег века, инв. бр. 3355 и 3358.

³⁴ Љубинковић 1970, 224.

³⁵ Ercegović-Pavlović 1980, 31, 51–52, pl. XXV/3.

Сл. 8. Ново Брдо, лок. Капела, посуде из гробнице бр. 3 (Народни музеј у Београду, инв. бр. 3355, 3358, фото: В. Илић)

Fig. 8. Novo Brdo – Chatedral, vessels from the tomb no. 3 (National museum Belgrade, nos. 3355, 3358, photo: V. Ilić)

a

a

b

b

Сл. 9. Црква св. Петра код Нове Пазаре, посуде из гроба бр. 44 (Народни музеј у Београду, инв. бр. 5220, 5221, фото: В. Илић)

Fig. 9. St Peter's Church near Novi Pazar, vessels from the grave no. 44 (National museum Belgrade, nos. 5220, 5221, photo: V. Ilić)

На основу описа и контекста налаза стиче се општи утисак о врстама посуда које су регистроване на некрополама касног средњег века и новог века на централном Балкану. У слојевима је било како стаклених боца и чаша, тако и керамичких крчага, бокала, здела и лонаца, док су у гробове полагане, готово по правилу, стаклене боце. Међу боцама се јављају два типа, двоконусне и боце са дугим канелованим вратом (сл. 10, 12/1). Порекло и проблематика обе врсте производа од раније су добро познати на нашем подручју, превасходно захваљујући истраживањима Верене Хан.³⁶ Стога ћемо овом приликом поновити само најважнија сазнања која су у непосредној вези са нашом темом. У свом финалном облику, и са бројним варијантама, двоконусне боце се јављају од 14–17. века широм Европе.³⁷ Рани типови ових боца су доста робусни, рађени од доста дебелог стакла, да би касније, посебно у 16. веку, боце постале издуженије, сразмернијих пропорција, и танких зидова, рађене претежно од безбојног стакла. Најважнија сазнања се односе на разлике у облицима посуда и квалитету стакла између примерака из области око реке Рајне, где су рани истраживачи претпоставили порекло производње, и боца из тзв. Панонске зоне. Међутим, и боце панонске зоне се међусобно разликују, што добро илуструју и овде наведени налази. Једну скупину чине боце рађене од финог, танког безбојног стакла, које су регистроване на некрополама у Миријеву, око Цркве св. Николе у Куршумлији и у Мачванској Митровици (сл. 4/1, 10/3). У другој скупини су посуде рађене од калијевог стакла, које је лошијег квалитета, крто и временом поприма мрке наслагe. Примери оваквих боца су налажени на простору некропола у Винчи и Трговишту (сл. 10/2, 4). Разлике између ове две скупине нису само у квалитету стакла, већ су и формалне и хронолошке, што управо налази са простора некропола сасвим јасно показују. Наиме, у погледу обликовања делова (конуса) посуде прве скупине су временски ближе полазним облицима ових боца, које имају готово лоптаст доњи део рецепијента, а њихово датовање, према контекстима, јесте крај 14. или сам почетак 15. века. Код боца друге скупине доњи део је коничан, заобљених зидова, а јављају се у целинама које су датоване у средину и другу половину 15. и рани 16. век. Слично временско опредељење показују и налази из других, територијално блиских региона.³⁸ Регион израде боца од квалитетног стакла није поуздано утврђен, али се помишља да би то могао бити и не-

ки од муранских атељеа.³⁹ Боце од калијевог стакла су, по свој прилици, произвођене на подручју Угарске, при чему се једна радионица претпоставља у ареалу Будима.⁴⁰

За разлику од двоконусних, тип боце са дугим канелованим вратом је развијен у муранским атељеима према прототипу из области источног Медитерана.⁴¹ Према расположивој археолошкој грађи боце са издуженим канелованим вратом јављају се у две величине. Постоје мале боце (висине око 14 cm) веома дугог врата, лоптастог трбуха и округле основе из које се конично дно уздиже скоро до корена врата, какви су налази из Трговишта и манастира Каленић (сл. 10/6, 7). Од једне такве боце могао би бити део дна са некрополе у Малом Звечану (сл. 3/2). За разлику од малих, велике боце (приближне висине око 30 cm) имају нешто краћи врат, често са прстенастим проширењем на средини, и широко лоптасто тело на ниској стопи. Овакве боце поуздано су регистроване у Малом Звечану (сл. 12/1), а вероватно их је било и на другим некрополама.

У архивским документима који се односе на венецијанску производњу стакла, боце са дугим канелованим вратом јављају од 1120. године под називом *ingustare*, *ingistere* или *angastaria* (гр. ἀγυρος = посуда, γαστήρ = трбух), којим се означава посуда за вино, вероватно, сасвим одређене запремине.⁴² Према истом извору, оне су представљале масовну робу коју су израђивали *buffadori*, мање искусни мајстори, због чега је и цена тих производа била приступачна.⁴³ Најранији средњовековни налази ових боца, датовани у средину и другу половину 12. века, потичу из Торчела, Константинопоља и Египта, упућују на Византију као преносиоца античког наслеђа

³⁶ Хан 1969, 20–21, 24–25; Хан 1978, 173–174.

³⁷ Holl-Gyürky 1986a, T. X; Baumgartner, Krueger 1988, 316; Lazar 2001, 79–80, nos. 115–118.

³⁸ Lazar 2001, 78–79; Gyürky 1982, Abb. 13/4, 9, 11; Mester 2010, 652–653, Fig. 10.

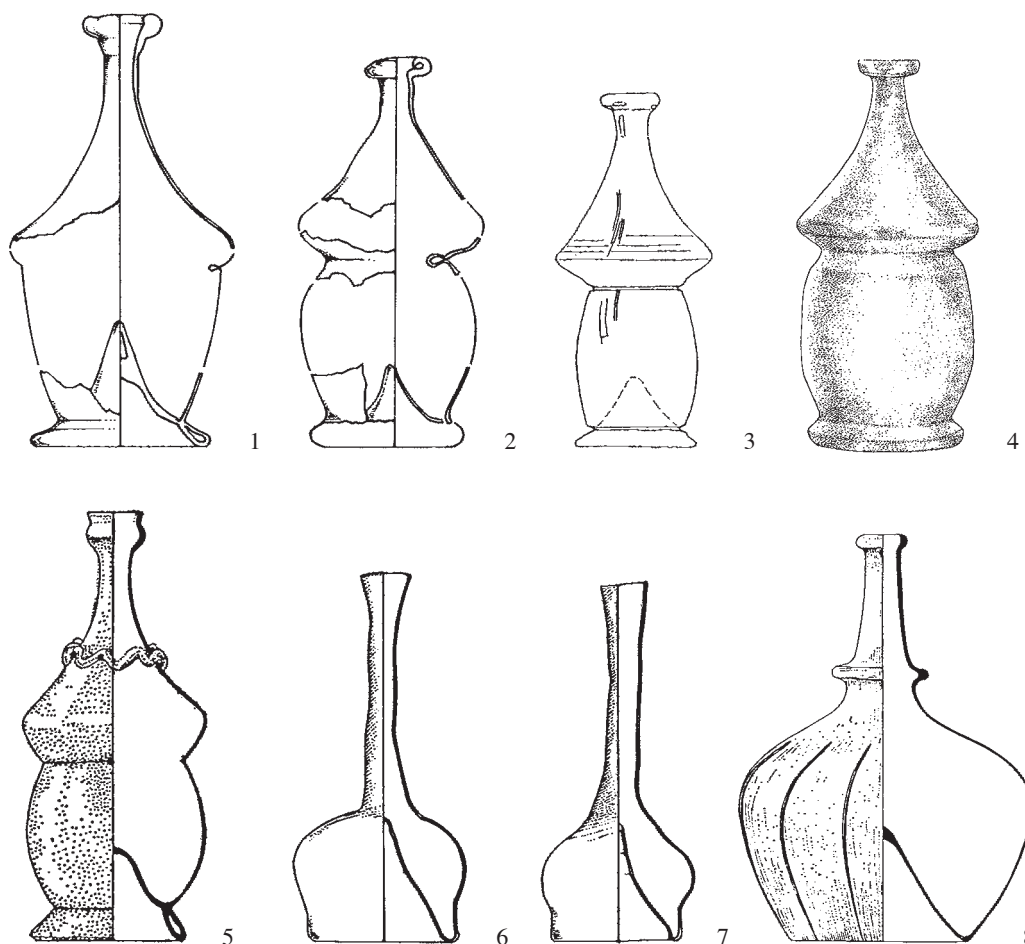
³⁹ Према мишљењу В. Хан термин *ingrestaria partita* (дводелна боца), који се јавља у лексички млетачко-муранског стакларства из друге половине 13. века, могао би означавати двоконусну боцу: Хан 1978, 174.

⁴⁰ Holl-Gyürky 1986b, 78; Mester 2010, 647; Hejdvová, František, Šelesta, Černa, 1983, 259, obr. 41, 42; Himmelová 1990, 439, 445, obr. 2/3, 10.

⁴¹ Gasparetto 1975, 147–148, Tab. III/8, 10, 11; Gasparetto 1979, 84; Antonaras 1999, 38–40.

⁴² Хан 1981, 23; Antonaras 1999, 37–38.

⁴³ Antonaras 1999, 38.

Сл. 10. Стаклене посуде, налази из некропола и насеља: Београдска тврђава (1), Трговиште (2, 7), Маџванска Мишровица (3), Винча (4), Пријеполје (5), манастир Каленић (6), Паник (8) Р 1:3 (Цртежи: М. Томић)

Fig. 10. Glass vessels from the settlements and cemeteries: Beogradska tvrđava (1), Trgovište (2, 7), Mačvanska Mitrovica (3), Vinča (4), Prijepolje (5), Kalenić monastery (6), Panik (8) R 1:3 (Drawings: M. Tomić)

из источних у области западног Медитерана.⁴⁴ Из познијег средњовековног раздобља број боца са канелованим вратом је већи, а налази су груписани на средишњем делу Балканског полуострва, далматинској обали и у Италији.⁴⁵ Уз то, за нашу тему су од значаја примери из Грчке, из Солуна и Атине, нађени у гробовима који су датовани у раздобље 16. века,⁴⁶ што је идентично налазу из пећинског манастира Арханђела Михаила код средњовековног Трговишта/Новог Пазара. За боце са канелованим вратом у домаћој литератури усвојен је назив *боце манасијској шиши*, с обзиром на то, да се верни прикази ових посуда јављају на представи Царске гозбе у Манасији (Ресави), које су настале између 1410. и 1418. године (сл. 11/1). Посебно је занимљи-

во да су у манастиру Каленићу, осим налаза у једном гробу, исте боце насликане у сцени Свадба у Кани Галилејској (сл. 11/2), док је у параклису Цркве св. Констатина и Јелене у Охриду, који је осликан у последњим деценијама 14. века, св. Анастасија Фармаколитрија, великомученица и исцелитељка, приказана са истом оваквом боцом.⁴⁷

⁴⁴ Хан 1969, 24–25; Hayes 1992, Fig. 409/78; Philippe 1970, 201; Antonaras 1999, 38, fns. 13, 15.

⁴⁵ Davidson 1952, Fig. 18/795, p. 120; Krizanac 1993–1994, sl. 5/30,31; Antonaras 1999, 38, fns. 17, 19–21; Lazar 2001, 77, nos. 88–94; Pešić 2006, 119, Fig. 12; Mester 2010, 652–653, Fig. 11.

⁴⁶ Antonaras 1999, 37–39.

⁴⁷ Jovanović 1989, 105, sl. 3.

Сл. 11. Прикази посуђа на фрескама: Манасија, Царска јозба, дејтаљ (1), Каленић, Сважба у Кани, дејтаљ (2)
 Fig. 11. Vessels on the frescos: Manasija, Tale of imperial feast, detail (1), Kalenić, The wedding at Cana, detail (2)

Међу откривеним уломцима стакла било је и делова од боца са проширењем на врату у виду прстена и ребрастим телом (*Rippenflaschen*), облика за који се код нас ustalio назив *боца шшиа Паник*, према налазу у једном гробу некрополе у Панику, у долини Требишњице у Херцеговини (сл. 10/8).⁴⁸ Исти тип боце јавља се као карактеристичан у готичком стакларству, са варијантама које се односе на висину врата, место прстена и облик реципијента.⁴⁹ Многи елементи обликовања, пре свега изражено конвексно дно, као и добар квалитет стакла, упућују на 14. век као раздобље израде.⁵⁰ Трагање за одговором на питање о радионичком пореклу ове врсте боца није једноставно, с обзиром на то да у раздобљу 14. века постоје три активна стакларска средишта из којих су могли доспети производи намењени балканском тржишту: Мурано, Дубровник и Коринт.⁵¹ Од три наведена центра, муранско или дубровачко порекло боце чини се вероватнијим, али се место израде ове боце ипак не може са сигурношћу утврдити.⁵² Поред неспорних података да су радионице у Мурану производиле боце са прстенастим проширењем на врату у првој половини 14. века, утврђено је да су мурански мајстори деловали и у Дубровнику у трећој деценији истог столећа, што у недостатку квантитативних анализа стаклене масе питање радионичког порекла примерака и даље отвореним. Не би, међутим, требало занемарити податак да су анализом стакла боце из Паника утврђени трагови сребра, што представља специфичност на основу које је као извориште сировина

претпостављено залеђе Дубровника, према томе и настанак боце у дубровачком атељеу.⁵³ Судаћи према француским изворима из 13. века, у боцама са прстенасто проширеним вратом је чувана освећена вода.⁵⁴ Овакве боце могу се препознати на низу насликаних сцена, попут Рођења Богородице у Богородичиној цркви у Хиландару која је из времена владе краља Милутина, а сличне постоје и на фрескама у другим нашим црквама, у манастирима Дечани, Ариље, Љуботен, Манасија, Каленић.⁵⁵

Поред боца, међу стакленим посудама од облика је било могуће издвојити и неколико врста чаша, које све имају порекло у римском стакларству.⁵⁶

⁴⁸ Popović M. 1973, sl. 2; Baumgartner, Krueger 1988, 270–274, no. 303.

⁴⁹ Baumgartner, Krueger 1988, 266, Abb. 10, 11, 45, 271, 296, 298, 304, p. 266.

⁵⁰ Хан 1969, 20; Хан 1981, 38–39, Т. V/1; Gasparetto 1975, 148, Т. VI/20.

⁵¹ Хан 1981, 39.

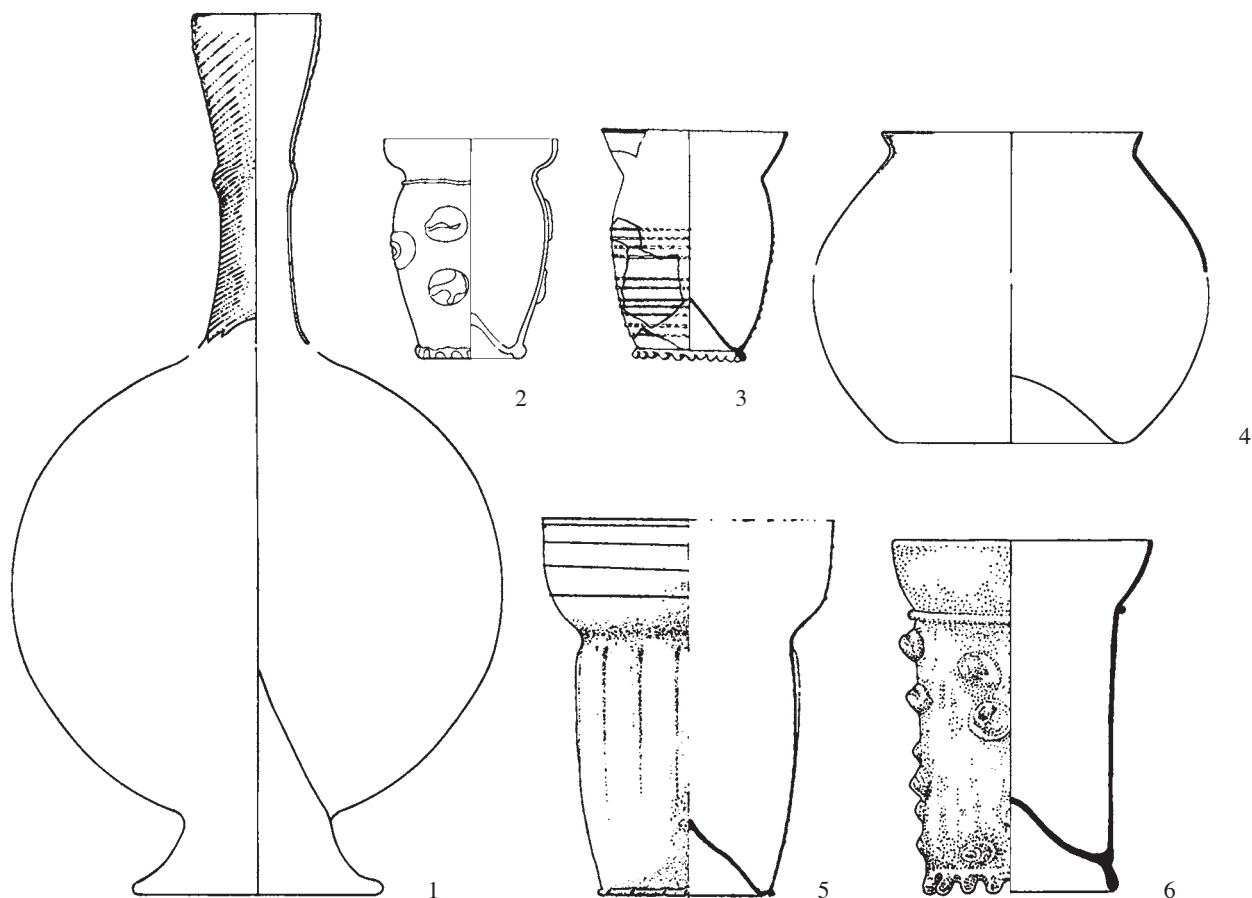
⁵² Претпоставку о наставку рада радионице у Коринту и након доласка Нормана 1147. године не би требало занемарити, међутим, чини се да обим њене продукције није могао да задовољи локалне потребе, судаћи по архивским подацима који говоре о пошљикама муранског стакла у Византију, видети: Хан 1981, 39, 25.

⁵³ Хан 1981, 39.

⁵⁴ Хан 1969, 21, нап. 131.

⁵⁵ Хан 1969, 21, сл. 16.

⁵⁶ Хан 1969, 14.

Сл. 12. Стаклене посуде, налази из насеља и некропола: Мали Звечан (1, 4), Београдска тврђава (2), Сталаћ (3, 5), Пријеполје (6) Р 1:3 (Цртежи: М. Томић)

Fig. 12. Glass vessels from the settlements and cemeteries: Mali Zvečan (1, 4), Belgrade fortress (2), Stalać (3, 5), Prijepolje (6) R 1:3 (Drawings: M. Tomić)

Међу њима је раније поменута чаша са Новог Брда (сл. 7).⁵⁷ Назубљена трака која је налепљена уз ивицу дна јасно опредељује време израде ове чаше најраније у раздобље 14. столећа.⁵⁸ Међу ситним уломцима стакла могу се још препознати делови чаша са ситним и крупним капима (*Nuppenbecher* и *Krautstrunk*) и ребрима (*Rippenbecher*), какве су биле уобичајене у посебно у 15–16. веку (сл. 12/2, 3, 5, 6).⁵⁹ Уз њих, међу уломцима се могу препознати и примерци са аплицираном плавом нити око обода и око тела, слично овде илустрованим посудама из Сталаћа (сл. 12/3), а сасвим изузетно и мале чаше од стакла кобалтно плаве боје.⁶⁰ Поједини примерци ових чаша су доста велики, висине до чак 14 cm, што је једнако претходно поменути типова боца. Иако се сматрају стандардним производом готичког стакларства и радионица у области Рајне,

чаше су рађене и у Венецији–Мурану, поред осталих и у чувеној радионици Баровиер.⁶¹

На некрополама, нарочито онима које су формиране око цркава јављају се и уломци стаклених лампи–кандила и равног стакла, вероватно од прозорских окана. Иако лампе не представљају посуде у правом смислу те речи, и свакако се не могу узети у разматрање у контексту ове теме, њихова поја-

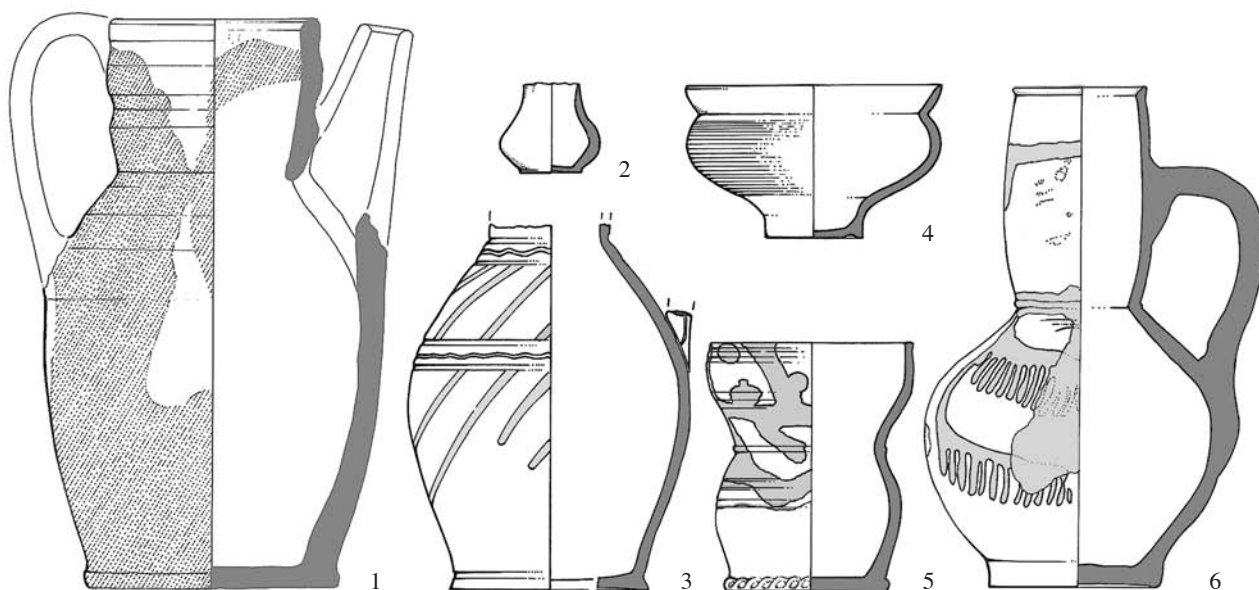
⁵⁷ Хан 1969, сл. 1; Zečević E. 2011, Fig. 1b.

⁵⁸ Baumgartner, Krueger 1988, 288, Abb. 218, 219, 222.

⁵⁹ Хан 1969, 23–24; Хан 1981, 26, 40–44; Хан 1983, 19–32; Baumgartner, Krueger 1988, 35, Abb. 16, 17, 33, 209, 210, pp. 26, 192–193, 218.

⁶⁰ Minić, Vukadin 2007, sl. 67/2, 3; Zečević E. 2011, Fig. 1a.

⁶¹ Хан 1969, 24; Хан 1981, 172; Gasparetto 1975, 147–153.

Сл. 13. Керамичко посуђе, налази из некропола: Манастир Рељина градина код Новог Пазара (1), Црква св. Петра код Новог Пазара (2, 3), Брестовик (4), манастир Кончулић (5), Трговиште (6)
Р 1:3 (Цртежи: М. Томић)

Fig. 13. Pottery vessels from cemeteries: Monastery of St Barbara (Reljina gradina) near Novi Pazar (1), St Peter's Church near Novi Pazar (2, 3), Brestovik (4), Monastery Končulić (5), Trgovište (6)
R 1:3 (Drawings: M. Tomić)

ва на некрополама се не може у потпуности занемарити, с обзиром да чине значајни део стаклених налаза. Међу уломцима се могу препознати основни типови, биконично лоптастог реципијента, цилиндрично са куглицом на завршетку и конично са две, три или четири дршчице, задебљаног дна. За разлику од биконичних и цилиндричних лампи, које су познате у областима Медитерана, плитке коничне лампе се јављају, готово искључиво, на подручју средњовековне Србије у раздобљу 14–15. века.⁶² Такође, оне представљају најчешћи налаз у црквама и на некрополама око цркава, док се у насељима јављају сасвим изузетно. Стога је претпостављено да представљају домаћи производ, можда у ареалу Новог Брда.⁶³

Међу керамичким посуђем констатована је већа разноврсност, пре свега у погледу заступљених форми. Уз реципијенте за држање течности – крчаге, бокале и чаше – јављају се и зделе, лонци, али и апотекарске посуде. Такође, хронологија ових налаза представља посебно питање. На некрополама касног средњег века керамичко посуђе се јавља сасвим спорадично. Један од примера је здела са налазишта Висока Раван у Брестовику (сл. 13/4), која

је својевремено била опредељена као касноантичка или рановизантијска.⁶⁴ Међутим, на данашњем нивоу познавања керамике средњег века јасно је да она представља један од стандардних производа средњоевропског грнчарства из раздобља 14–15. века, какви су били уобичајени на подручју Угарске државе.⁶⁵ За разлику од ове зделе, остале посуде припадају кругу српске керамике 14–15. века. Углавном су то глеђосане посуде, често са сликаним спиралама, тракама и мрљама у белој, зеленој и мркој боји или са једноставним сграфито украсом, попут налаза из Новог Брда (сл. 1), Петрове цркве (сл. 9, 13/2, 3), Рељине градине (сл. 13/1) и из манастира Градац. Међу њима је свакако најинтересантнија чаша из Кончулића, која око дна има чипкасто моделовану ивицу (сл. 13/5), каква је уобичајена на стакленим чашама истог раздобља. Посебну пажњу

⁶² Хан 1981, 34–35, Т. II–IV; Милић 1989а, 63–67, сл. 2–6; Zečević E. 2011, Fig. 4.

⁶³ Zečević E. 2011.

⁶⁴ Ђоровић-Љубинковић 1959, 386–387.

⁶⁵ Gyürky 1982, Abb. 11/6–11, 15–17.

заслужују три керамичке боце цилиндричног облика из Новог Брда (сл. 2). Реч је о врсти посуде за држање лекова, како је исправно идентификовала М. Бајаловић–Хаџи-Пешић, према приказу апотеке на минијатури из илустрованог рукописа *Mimatura del Theatrum Sanitatis* из 15. века,⁶⁶ као и према представи једне веома сличне посуде насликане у сцени Рођење Богородице у Нерезима.⁶⁷

Приближан, мада нешто мањи, јесте број посуда које су као налаз забележене у некрополама 16–17. века. Као што је поменуто, у Трговишту их је било две, мали крчаг (сл. 13/6), положен изнад ногу покојника, и кухињски лонац уз ребра старије жене. Својим обликом и стилем украса крчаг је сличан посудама 14–15. века какве су рађене на подручју Србије и Бугарске,⁶⁸ али врста глине и боја глазууре одају нешто познији производ. Подаци које налазимо у вези са одликама лонца који је нађен у гробу бр. 263 у нагнутом положају према скелету – лопгаст реципијент, левкаст врат и украс у виду таласастих и водоравних уреза – нису довољни за детаљнију анализу, али је по свему судећи реч о локалном производу. Слично се може констатовати и за један црвено печени лонац са једноставним урезима који је био положен у гроб бр. 353 некрополе око Цркве св. Николе у Куршумлији. Срећна је околност што је у оба ова случаја контекст сасвим јасно хронолошки одређен према гробном белегу, односно аспри, те је датовање у оквирима 16, можда и првим деценијама 17. века. Сасвим изузетан је случај гроба бр. 44 некрополе око Цркве св. Петра, где је „лево и десно више главе нађена по једна глеђосана здела на ниској нози, са остацима сунђерасте масе“.⁶⁹ Судећи по одликама, зделе би се могле оквирно датовати најраније у 18. век (сл. 9).

* * *

Приказана грађа омогућава увид у основне поставке проблема појаве посуда у некрополама из раздобља од 14. до 17. века са подручја Србије. С обзиром на раније изнету примедбу у вези са (не)могућностима вршења статистичких анализа, тако се ни овде не може утврдити однос броја посуда, као и однос заступљених врста посуђа, у гробовима и ван гробних целина. Појава посуда у гробовима, у виду прилога, може се означити као сасвим спорадична, будући да је број посуда релативно мали. У ствари, ово је податак који произилази из до сада обрађених и објављених резултата и требало би га узети с

разервом, с обзиром на то да је мали број некропола систематски испитан и анализиран. Из истог разлога није могуће утврдити ни однос броја посуда у издвојеним раздобљима. Прелиминарна статистика, која је урађена тек примера ради, открива приближан проценат заступљености ове појаве у гробовима: на некрополи у Винчи, где је истражено 685 средњовековних гробова регистровано је само четири таква налаза, што представља 1,7%, док је у Миријеву међу 160 гробова само један имао посуду, што је 1,6%. Уз то, у највећем броју случајева посуде су стављане поред глава покојника, претежно с леве стране, ретко с десне. Сасвим изузетно посуде је постављена код ногу или уз грудни кош. С друге стране, количина уломака посуђа која је генерално налажена на некрополама је велика, што је, поред осталог, показао и површни увид у документацију са истраживања Новог Брда. Ова ситуација изненађује и наводи на размишљање о карактеру тих налаза, али одговору на то питање бићемо ближи тек онда када будемо имали резултате детаљних анализа контекста уз систематизацију и статистику налаза.

Када је реч о врстама, очигледно је да преовлађују реципијенти за држање течности – стаклене боце и керамички крчази, нешто је мање чаша од стакла и керамике, док су сасвим изузетно у гробове полагани керамички лонци и зделе. Претежно су то мале посуде, тј. посуде малих запремина. Стаклене боце су у просеку високе између 14 и 15 cm, осим примерка из Малог Звечана који је више него дупло већи, висине 36 cm. Приближну висину, између 10 и 16 cm, имају и пехари. Керамички крчази и лонци су такође мали, у већини случајева висина им не прелази 16 cm. Судећи према расположивим уломцима, има се утисак да су над гробовима налажени делови већих реципијената (здела, бокала, крчага, лонца), по свему судећи донети у време одржавања даћа, док су у гробовима у највећем броју случајева мале посуде, и то бочице.

Осим у Србији, појава посуда на некрополама регистрована је и у околним областима. Пажњу привлаче најпре налази са подручја Босне, с обзиром на

⁶⁶ Bajalović–Hadži-Pešić 1980, 26, sl. 30–31.

⁶⁷ Бардџијева-Трајковска 2004, 21 сл. 9, 77.

⁶⁸ Bikić 2003, 66–67; Георгиева 1974, Obr. 12/2–4, 13/1, 2; Stančeva 1995, 117–126, Figs. 2–6, 14, 19; Hayes 1992, 290, 324, Fig. 121/h 10.3, h 10.4.

⁶⁹ Ђоровић-Љубинковић 1970, 224.

сасвим особен контекст и карактер. Иако је прелиминарно објављена још средином прошлог столећа, ова грађа до данас није обрађена и систематизирана, па су наша сазнања доста скромна и ограничена на стаклено посуђе. Посуђе је регистровано на неколико некропола у источној Босни и Херцеговини, у Величанима, Зогошћи, Гацком, Грачаници код Високог, Бискупу код Коњица.⁷⁰ Реч је претежно о гробљима под каменим споменицима – стећцима који се по одликама украса, пре свега лозицама, спиралама и увијеним ужадима, а изузетно налазима новца и одликама натписа, датују у другу половину 14. и 15. век.⁷¹ Ово су уједно и места где су сахрањени босански великодостојанственици, попут члана хумске властеоске породице Санковића у селу Бискупу или калуђерице Полихраније, из неретљанске породице Чихорића, у Величанима. У поменутих гробовима су искључиво налажене чаше, и то са капима и ребрима (*Krautstrunk*, *Nuppenbecher* и *Rippenbecher*).⁷² Чаше су стављане, готово по правилу, десно од главе покојника у вертикалном положају, при чему је у гробу из Величана чаша била прекривена танком тканином и поклопљена каменим плочицом.⁷³ Овакав контекст открива сасвим одређен обичај, који до данас није објашњен. Додатну потврду том мишљењу пружа унутрашњост саркофага босанског тепчије Батала, код којег је на истом месту удубљење, по свој прилици лежиште за чашу (гробница је била опљачкана, па није било могуће утврдити да ли је и која врста посуде је ту стајала).⁷⁴ Подсетимо и на раније поменути боцу са проширењем на врату у виду прстена која је откривена у једном гробу некрополе у Панику, у Херцеговини.⁷⁵ Поред поменутог стакленог посуђа, познат је и свега један налаз керамичке посуде – у гробу бр. 2 некрополе у Бискупу мањи лонац је стављен десно од лобање мушке индивидуе.⁷⁶

За разлику од Србије и Босне на подручју Хрватске полагање посуда регистровано је на свега три налазишта. На некрополи у селу Сућурцу код Сплита стаклене боце су биле прилог у два гроба, још једна је нађена на некрополи Цркве св. Јурја од Радуна у Каштел Старом код Трогира, док је један керамички бокал нађен на некрополи на налазишту Црквина у Шопоту код Бенковца.⁷⁷ Дакле, налази су концентрисани практично у једној регији, а то је непосредно, шире залеђе Сплита. Све ове посуде биле су стављане изнад десног рамена и представљале су једине налазе у тим гробовима. Једна од стаклених боца из овог региона је обликом слична примерци-

ма из Србије, осим што је на њима врат гладак, а не ребрасто профилисан, док је од друге откривено свега неколико делова, на основу којих није могуће позвано одредити тип посуде, али се има утисак да је реч о боци са вертикалним ребрима дуж врата.⁷⁸ Према одликама је утврђено да боце представљају рад муранских стаклара. Насупрот стакленим боцама, керамички бокал има две неједнаке дршке, грубе је фактуре, црвенкасте боје печења и на дну има грнчарски жиг у виду стилизоване свастике,⁷⁹ што би упућивало на локални производ. Према наведеним одликама бокал је временски одређен у касни 13. или у 14. век.

У настојању да што потпуније сагледамо феномен посуђа у некрополама средњег и новог века осврнућемо се и на хронологију ове појаве у раздобљу средњег века, у основним цртама и са најјаснијим новијим примерима са подручја централног Балкана. Обичај полагања посуда у гробове траје веома дуго. Познато је, наиме, да су у антици посуде, од стакла или керамике, стављане у гроб као једини налази, али и у комбинацији са накитом, украсима на одећи и оружјем, и у највећем броју случајева полагане су изнад главе или код ногу. Сличне манифестације обичај је имао и у ранијим раздобљима средњег века, и то код словенских племена, с тим што међу налазима преовлађује керамичко посуђе, пре свих кухињски лонци.⁸⁰ Један од новијих илустративних примера је некропола у Равни (антички *Timacum Minus*) код Књажевца, датована у раздобље 9–10. века, на којој су керамички лонци регистровани у 11 гробова.⁸¹ У контексту наших

⁷⁰ Којић, Wenzel 1968, sl. 1.

⁷¹ Vego 1957; Којић, Wenzel 1968, 139–148.

⁷² Којић, Wenzel 1968, 140–147, sl. 8, 9, 11/4, 12/5, 9, 10, Т. III/6–8. У новије време присутна је тенденција да се сахране под стећцима припишу Власима, што подразумева и обичај сахрањивања са стакленим посудама (Burić 2006, 231–233), иако за то мишљење не постоји никакво утемељење.

⁷³ Којић, Wenzel 1968, 140–143, sl. 8, 9.

⁷⁴ Којић, Wenzel 1968, 147–148.

⁷⁵ Popović 1973, sl. 2.

⁷⁶ Vego 1957, 132–134.

⁷⁷ Burić 2006, 228–229, са литературом.

⁷⁸ Burić 2006, sl. 1/5, 6.

⁷⁹ Burić 2006, 230.

⁸⁰ Минић 1978, 89, 9, 2, са литературом.

⁸¹ Jovanović, Vuksan 2005, 238–239, Pls. II/G14, III/G. 34–10, IV/G. 46–4, VII/G. 73–6, VIII/G. 74–5, G. 83–8, 9, XII/G. 122–6, G. 127, XIII/G. 133–4, XIV/G. 137–2.

Сл. 14. Стаклено посуђе из палате београдској метрополици у Доњем граду Београдске тврђаве (фото: С. Поп-Лазич)

Fig. 14. Glass vessels from the Palace of the Belgrade Metropolitan in the Lower Town of the Belgrade fortress (photo: S. Pop-Lazić)

разматрања не можемо изоставити ни пример из Македоније. Наиме, на некрополи Пепелиште у два гроба, у оба случаја над десним раменом, регистроване су керамичке посуде, чаша облика оинохое и мали бокал који је на дну имао жиг у виду точка.⁸² Сличан случај је регистрован и на некрополи у Велекинцима код Гњилана (Косово), где је у гробу бр. 80 у танком слоју земље изнад скелета нађен мали лонац.⁸³ Обе ове посуде су датоване у приближно раздобље, између 11. и прве половине 13. века, што их за сада чини јединственим гробним налазима на подручју Балкана у том раздобљу. Поред поменутих, посуде су нађене на још неколико некропола 11–12. века у Бугарској, али у земљи над скелетима, тако да се тумаче у контексту гозби у част умрлих – даћа.⁸⁴ У временској скали појаве посуђа на некрополама следи раздобље позног средњег века, с анализираним налазима из Србије, источне Босне и Херцеговине и далматинског залеђа. За разлику од ранијих раздобља, када су у гробове полагање готово искључиво керамичке посуде, од 14. века је

готово једнака количина налаза стакленог и керамичког посуђа, пре свега боца, крчага и чаша. Обичај полагања посуда у гробове настављен је и на почетку новог века, с приближним бројем налаза на подручју Србије. Међутим, тада је реч о претежно керамичком посуђу, крчазима и зделама, и свега једној стакленој боци. Промена врста посуђа, керамичке посуде за свакодневну употребу уместо релативно скупог стакла, можда посредно сведочи о смањеној куповној моћи становништва и општем осиромашењу у раздобљу након турских освајања. Предочени примери, уз сва ранија сазнања, јасно илуструју и поткрепљују закључак да обичај полагања посуда у гробове на подручју централног Балкана представља ретку, мада константну појаву веома дугог трајања.

⁸² Манева 2005, 297, сл. 5.

⁸³ Фидановски 2010, 47, 77, Т. IX/G. 80.

⁸⁴ Borisov 1989, 333, sa literaturom, Fig. 373.

Из овог прегледа сасвим је очигледно да се посуђе које је полагано у гробове не разликује од оног које је свакодневно коришћено у домаћинствима. Уједно, све су то препознатљиве врсте посуда из раздобља од 14. до 16. века – венецијанско, дубровачко и угарско стакло и кухињска и трпезна керамика из радионица са подручја Србије (с изузетком Брестовика). О производњи, промету и употреби керамичког посуђа нема података у писаним документима, стога су разматрања заснована, готово искључиво, на анализама археолошке грађе. Насупрот томе, о стаклу постоји читав низ различитих вести у документима пре свега из дубровачких архива. О честим испорукама стакленог посуђа из Дубровника у области у његовом ближем или даљем залеђу сведоче и записи хуманисте Филипа де Диверсиса, који је у граду боравио од 1434. до 1441. године.⁸⁵ Уз то, на основу података о употреби стакла у Дубровнику, може се претпоставити слично и за домове у околним „зонама стакла“, па би тако најширу употребу имале боце, затим следе чаше, купе и пехари и, што је нарочито значајно, велике чаше (*bicchieri de vitro groxi, bichieri grandi de vetro*) са којима се можда могу идентификовати и поједини наши примерци.⁸⁶ Тек поређења ради, скрећемо пажњу на сличне посуде које су откривене приликом истраживања тврђава, насеља и манастира, нпр. из Сталаћа, Београда (сл. 14), Студенице, Милешева, Трговишта, Трнавe код Чачка.⁸⁷

Судећи према местима налаза посуда, као и свим досадашњим сазнањима, стиче се утисак да је у раздобљу касног средњег века полагање посуда у гробове био обичај ограничен на неколико области које су уз токове Дунава, Мораве, Ибра, Дрине и Неретве, али то би се могло прихватити само са резервом имајући у виду неуједначену истраженост читавог подручја. Те области оцртавају зоне уз магистралне караванске путеве, а то су управо подручја у залеђу Дубровника, у Херцеговини, Босни и Србији, што је од посебног значаја у разматрањима налаза стакла.⁸⁸ У том смислу, мала зона налаза у залеђу Сплита остаје изван главних путева стакла, али не и толико удаљена и изолована од утицаја неких обичаја из суседства. На основу примера из сваке од поменутих области, једину значајнију разлику представљају врсте стаклених посуда које су коришћене у погребном ритуалу – бочице на подручју Србије и Хрватске, а чаше у Босни и Херцеговини. Због тога се можда могу претпоставити извесне регионалне особености у обичајима при давању при-

лога мртвима, мада би свако закључивање у том смислу, а нарочито само на основу расположивих археолошких налаза, било доста произвољно.⁸⁹

Према исходима досадашњих истраживања објашњење значења обичаја полагања посуђа у гробове се своди, у најкраћем, на три претпоставке.⁹⁰ Најпре, реч о опстајавању старог паганског обичаја полагања у гроб посуде која садржи пиће или храну, да се покојник окрепи на путу за други свет. Уз то, може се помишљати да је у боце сипана освећена вода, за прочишћење тела и душе умрлог. Такође, посуде могу представљати личну својину покојника, предмет необичног облика, мада распоред налаза и њихова међусобна сличност не иде сасвим у прилог овој претпоставци. Какво год да је значење у питању, овај обичај на подручју Балкана изгледа да није био особито раширен током средњег века и свакако не представља одлику сахрана 14–15. века.⁹¹ За разлику од спорадичних налаза у 11–12. веку, у касном средњем веку, као и на почетку новог века, број посуда је нешто већи. Ипак, проценат заступљености посуда као налаза у гробовима је генерално веома низак. У овом контексту, ваљало би имати на уму једну важну чињеницу која је у вези са појавом посуда у хришћанским сахранама. Наиме, за разлику од увреженог веровања да хришћанска

⁸⁵ Хан 1981, 84–85.

⁸⁶ Хан 1981, 77–83.

⁸⁷ Хан 1969, 7–26; Хан 1981, 81; Минић 1982, 19–22; Хан 1983, 19–20, сл. 1; Јанковић 1986, 18, сл. 6/3, 14; Бикић 1995, 91–94, сл. 2, 3; Викић 2000; Минић, Вукадин 2007, 103–106, сл. 67; Зећевић Е. 2011.

⁸⁸ Хан 1969, 10–12; Хан 1981, 37.

⁸⁹ Хан 1981, 78. У том смислу, сматрамо неутемељеном претпоставку Тончија Бурића, да је „полагање посуда у гробове, посебице оних керамичких, једна од специфичности погребних обичаја Влаха на Балкану“, при чему су Власи означени не само као носиоци и преносиоци те појаве, већ и као веза са романизованом популацијом касне антике у римским провинцијама на Балкану (Вурић 2006, 231–233). Претпоставка је изведена на основу податка који доноси Драгослав Антонијевић у својој студији *Обреди и обичаји балканских стојара* (Антонијевић 1982, 130): „Ономе ко је умро без причешћа, што се најчешће догађа, одмах упале свећу и ставе чашу вина на месту где је издахнуо. Верује се да покојникова душа дође у току ноћи да се причести. Ако неко погине у рату, такође у колиби запале свећу и ставе чашу вина.“ Исти податак је својевремено навела и Ведрана Делонга, објашњавајући појаву стакленог посуђа на некрополи у Брибиру, видети: Delonga 1988, 105–106 i пар. 88.

⁹⁰ Минић 1978, 89, 92; Минић 1989, 63.

⁹¹ Минић 1978, 92.

скромност подразумева сахрану без прилога (личне својине покојника и других предмета), што је одликовало посебно сахране у близини цркава, предоченим налазима је показано да такви случајеви постоје. У том смислу, полагање посуда у гроб можда треба другачије тумачити, не као прилог, већ пре у контексту верских обреда – Светих тајни, па би тако бочица или чаша могла садржавати освећену воду, за прочишћење тела и душе умрлог, или мешавину вина и уља, за излечење болести душе или тела (успомена на свету тајну јелеосвећења).

Пар столећа касније исти обичај описује и један од наших најзначајнијих етнолога Тихомир Ђорђевић (1868–1944) у својој обимној студији *Неколики смртни обичаји у Јужних Словена*: „У свим нашим крајевима се верује да човек на ономе свету има истих потреба каквих је имао док је био на овоме... Сем тога, ако је сахрањен у сандуку, онда поред њега у сандук стављају различите ствари, за које се држи да ће му на оном свету бити од потребе: хлеб, вино, вода, ракија, чанак, кашика, преобука и др. Још 1554 године видео је Бусбек у Јагодини поред мртваца „храну, у облику хлеба и меса и чашу вина“. Сењски ускоци у другој половини XVII века метали су умрлима у сандук један хлеб и крчаг вина да би на своме дугоме путу имали шта јести и пити... У Самобору, у Хрватској, бивало је људи који су наручивали „да им се у лијес, крај њих, даде стакленка вина или друго што“⁹². Слична појава је у истом раздобљу забележена и у појединим регионима Бугарске, с тим што се тамо најчешће јављају крчази, и то положени код ногу, а ређе и зделе и стомне поред главе.⁹³

С обзиром на велику количину уломака посуда на некрополама изнад гробова, као и на то да посуђе за држање течности увелико превазилази све друге форме, може се претпоставити да је оно коришћено у чину преливања гроба мешавином уља и вина приликом сахране и да је након тога остављано на гробљу.⁹⁴ У том контексту, појава апотекарских посуда остаје потпуно особена и још увек без довољно доброг објашњења. Подсетимо да је својевремено, коментаришући ове налазе с Новог Брда и чињеницу да на посудама није било трагова никакве употребе, М. Ђоровић-Љубинковић претпоставила да су највероватније „набављене само зато да се у њима донесе нека понуда на гробље, најпре вино, којим се гробови преливају“.⁹⁵ Данас, када је намена ових посуда сасвим јасна, понуђено објашњење нам се чини мало реалним, с обзиром на ексклузивност

посуда и чињенице да нису биле поломљене (мада је једна од зелено глеђосаних била оштећена). Можда се може претпоставити да су посуде за лекове донете на гробље као вид одавања поште апотекарима или лекарима који су ту сахрањени. Како показују етнолошка истраживања, у Србији је до недавно био обичај да, када се ковчег спусти у раку, о њега се разбију стакла у којима је однесено вино и уље за преливање гроба.⁹⁶ Примера ради, у срезу Бољевачком „кад мртвог спусте у гроб, свештеник узима чашу или шољу у којој су донели кољива, па кољиво проспе по сандуку, а чашу баци у гроб, гледајући да се том приликом разбије. Затим свештеник баци мало земље у гроб, а то исто учине и остали говорећи: Лака му била земља!“⁹⁷

Анализа посуда на некрополама касног средњег века и новог века показала је низ општих одлика за читаво подручје западног Балкана, али и извесне регионалне особености. Међутим, с обзиром на расположиви узорак обрађених налаза, у односу на целину откривене грађе, резултати и закључци који су овде изложени не могу се сматрати коначним, већ прелиминарним. Као што се могло видети, поједине манифестације обичаја и даље су магловите, па су нека од понуђених објашњења заправо неутемељена домишљања, што у крајњој линији постаје простор за различите манипулације. Стога је неопходно, осим анализе археолошке грађе, детаљно истражити и друге аспекте овог питања, пре свега феномен сахрањивања под плочама и стећцима⁹⁸ и погребне обичаје у целини.

⁹² Ђорђевић 1939, 258–259.

⁹³ Вџарова 1976, 413–414 и нап. 1.

⁹⁴ Минић 1989, 61–63; Krizanac 1997, 181–197; Zečević E. 2011.

⁹⁵ Ђоровић-Љубинковић 1962, 173.

⁹⁶ Зечевић С. 1982, 57.

⁹⁷ Ђорђевић 1940, 74.

⁹⁸ У новије време учињен је помак у приступу истраживању стећака, и камених споменика уопште, на узорку споменика из западне Србије, видети: Зечевић Е. 2005.

БИБЛИОГРАФИЈА:

Antonaras 1999 – A. Antonaras, Two Venetian Vessels from Thessaloniki, *Museum of Byzantine Culture* 6, 30–40.

Антонијевић 1982 – Д. Антонијевић, *Обреди и обичаји балканских сџочара*, Београд.

Бајаловић-Бирташевић 1960 – М. Бајаловић-Бирташевић, *Средњовековна некропола у Миријеви*, Београд.

Бајаловић-Хаџи-Пешић 1980 – М. Бајаловић-Хаџи-Пешић, *Керамика у средњовековној Србији*, Београд.

Бардџијева-Трајковска 2004 – Д. Бардџијева-Трајковска, *Св. Пантелејмон Нерези. Живопис*, Скопје 2004.

Baumgartner, Krueger 1988 – E. Baumgartner, I. Krueger, *Phönix aus Sand und Asche, Glas des Mittelalters*, München.

Bikić 2000 – V. Bikić, *Vizantijski import i uticaji među arheološkim nalazima iz naselja i nekropola u Srbiji (11–15. vek)*, doktorska disertacija u rukopisu.

Bikić 2003 – V. Bikić, *Gradska keramika Beograda (16–17. vek)*, Beograd.

Burić 2006 – T. Burić, Воце, чаše и врчеви као гробни прилози у касном средњем вијеку на сјеверо-западном и средишњем Балкану, *Histria Antiqua* 14, 225–237.

Ćorović-Ljubinković 1959 – М. Ћорović-Љубинковић, Visoka Ravan u Brestoviku, Slovenska nekropola, *Starinar* IX–X/1958–1959, 386–387.

Ђоровић-Љубинковић 1962 – М. Ђоровић-Љубинковић, Српска средњовековна глеђосана керамика (Средњовековна керамика са Новог Брда), *Зборник Народног музеја у Београду* III, 165–186, Т. I–IX.

Davidson 1952 – G. Davidson, *The Minor Objects*, Corinth XII, Princeton – New Jersey.

Delonga 1988 – V. Delonga, Staklo srednjovjekovnog Bribira, *Starohrvatska prosvjeta* 17, 87–110.

Ercegović-Pavlović 1980 – S. Ercegović-Pavlović, Les nécropoles romaines et médiévales de Mačvanska Mitrovica, *Sirmium* XII, Beograd.

Фидановски 2010 – С. Фидановски, *Велекице – римска и средњовековна некропола*, Београд.

Gasparetto 1975 – A. Gasparetto, La verrerie vénétienne et ses relations avec le Levant balkanique au moyen age, *Verre medieval aux Balkans (V^e–XVe s.)*, Recueil des travaux conference internationale, Belgrade, 143–155.

Gasparetto 1979 – A. Gasparetto, Matrici e Aspetti della Vetraria Veneziana e Veneta Medievale, *Journal of Glass Studies* 21, 76–96.

Георгиева 1974 – С. Георгиева, *Керамиката от двореца на Царевци*, in: Царевград Търнов, Том 2, София, 7–186.

Ђорђевић 1939 – Т. Р. Ђорђевић, Неколики сакрални обичаји у Јужних Словена, *Годишњица Николе Чушића* XLVIII, 246–292.

Ђорђевић 1940 – Т. Р. Ђорђевић, Неколики сакрални обичаји у Јужних Словена, *Годишњица Николе Чушића* XLIX, 70–84.

Gyürky 1982 – K. H. Gyürky, Forschungen auf dem Gebiete des mittelalterlichen Buda: Ein unbekanntes Wohnhaus und der Ursprung eines Destillierkolbens, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 34, 177–211.

Хан 1969 – В. Хан, Проблеми око порекла и стила средњовековног стакла из Србије, Босне и Херцеговине, *Зборник Музеја примењене уметности* 13, 7–30.

Хан 1978 – В. Хан, Значај налаза стакла на Београдској тврђави, *Годишњак града Београда* XXV, 169–175.

Хан 1981 – В. Хан, *Три века дубровачког стакларства (XIV–XVI век)*, Београд.

Хан 1983 – В. Хан, Средњовековна стаклена чаша из села Трнаве (Разматрања о типологији чаша са ребрима), *Зборник радова Народног музеја у Чачку* XIII, 19–31.

Hayes 1992 – J. W. Hayes, Excavations at Sarachane in Istanbul, Vol. 2: *The Pottery*, Princeton University Press-Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington D. C.

Hejdová, František, Šelesta, Černa 1983 – D. Hejdová, F. František, P. Šelesta, E. Černa, Stredoveké sklo v Čechách, *Archaeologia historica* 8, 243–266.

Himmelová 1990 – Z. Himmelová, Sklo stredovekého Brna, *Archaeologia historica* 15, 437–446.

Holl-Gyürky 1986a – K. Holl-Gyürky, *Az uveg, Katalógus*, A Budapesti Történeti Múzeum közérköri gyűjteménye, Budapest.

Holl-Gyürky 1986b – K. Holl-Gyürky, The use of Glass in Medieval Hungary, *Journal of Glass Studies* 28, 70–81.

Јанковић 1986 – М. Јанковић, Затворене археолошке целине манастира Студенице, *Саопштења* XVIII, 7–22.

Jovanović 1981 – V. Jovanović, Ras–Pazarište – srednjovekovna nekropola sa crkvom, *Arheološki pregled* 22, 111–115.

Јовановић 1985 – В. Јовановић, Археолошка истраживања некропола средњовековног Трговишта на локалитету Табачина 1985. године, *Новојазарски зборник* 9, 225–228.

Јовановић 1989 – В. Јовановић, Стаклена фиола са Табачине, *Гласник Српској археолошкој друштва* 5, 100–107.

Јовановић, Минић, Ерцеговић-Павловић 1990 – В. Јовановић, Д. Минић, С. Ерцеговић-Павловић, Некрополе средњовековног Трговишта, *Новојазарски зборник* 14, 19–44.

Jovanović, Vuksan 2005 – S. Jovanović, M. Vuksan, Medieval Necropolis, in: S. Petković et al., *Roman and Medieval Necropolis in Ravna near Knjaževac*, Belgrade, 175–275.

Јуришић 1989 – А. Јуришић, *Грагац, Резултати археолошких радова*, Републички завод за заштиту споменика културе, Посебна издања 7, Београд.

Калић 1977 – Ј. Калић, Из историје Пријепоља и Трговишта у XV веку, *Сеоски дани Срећена Вуко-сављевића* IV, 143–148.

Kämpfer, Beyer 1966 – F. Kämpfer, K. G. Beyer, *Glass, A world history, The story of 4000 years of fine glass-making*, Studio Vista, London.

Којић, Wenzel 1968 – Љ. Којић, М. Wenzel, Величани – средњовековна некропола и преглед средњовековног стакла Босне и Херцеговине, *Старинар* XVIII, 139–155.

Križanac 1993–1994 – М. Križanac, Staklo iz nekropole crkve Sv. Tripuna u Kotoru, *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru* XLI–XLII, 181–197.

Крстић, Величковић, Марјановић-Вујовић 1983 – Д. Крстић, М. Величковић, Г. Марјановић-Вујовић, *Археолошко благо Србије из музејских збирки*, Београд.

Љубинковић 1970 – М. Љубинковић, Некропола цркве св. Петра код Новог Пазара, *Зборник Народної музеја* VI, 169–259.

Мадас 1970 – Д. Мадас, Црквине „Петковица“ код Страгара – археолошка испитивања, *Саопштења* IX, 93–96.

Манева 2005 – Е. Манева, Средновековна некропола Пепелиште (претходен извештај), *Macedoniae Acta Archaeologica* 16/1997–1999, 291–306.

Marjanović-Vujović 1979 – G. Marjanović-Vujović, *Necropole medievale Vinča*, Inventaria archaeologica, Fasc. 22 (Y 209–218), Beograd.

Mester 2010 – E. Mester, Üvegművesség a középkorban és a kora újkorban, in: B. Elek, G. Kovács (eds.), *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon* (Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary), Budapest, 643–673.

Минић 1978 – Д. Минић, Керамичке посуде као гробни прилози на средњовековним некрополама у Србији, *Годишњак града Београда* XXV, 87–95.

Минић 1982 – Д. Минић, Стаклена чаша из средњовековног Трговишта, *Новојазарски зборник* 6, 19–22.

Минић 1989а – Д. Минић, Боца и кандила од стакла из цркве III у Трговишту, *Новојазарски зборник* 13, 59–69.

Минић 1989б – Д. Минић, Нека запажања о градњи кућа у средњовековном Трговишту, *Гласник Српској археолошкој друштва* 5, 94–99.

Minić, Vukadin 2007 – D. Minić, O. Vukadin, *Srednjovekovni Stalac*, Beograd.

Пејовић 1997 – Е. Пејовић, Манастир Каленић – резултати сондажних археолошких истраживања, *Гласник Српској археолошкој друштва* 13, 223–231.

Pešić 2006 – M. Pešić, Venetian Glass from National Museum in Zadar, in: M. Guštin, S. Gelichi, K. Spindler (eds.), *The Heritage of the Serenissima, The Presentation of the architectural and archaeological remains of the Venetian Republic*, Proceedings of the international conference Izola – Venezia 4–9. 11. 2005, Koper, 115–121.

Philippe 1970 – J. Philippe, *Le monde byzantine. Dans l'histoire de la verrerie (V^e–XVIe siècle)*, Bologna.

Popović 1973 – M. Popović, Crkvina u Paniku, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* XXVII/XXVIII (1972–1973), 347–375.

Поповић 1995–1996 – М. Поповић, Манастир Св. Варваре на Рељиној градини код Новог Пазара, *Саопштења* XXVII–XXVIII, 95–101.

Radu, Ţeicu 2003 – A. Radu, D. Ţeicu, Nicolint, com. Ciuchici, jud. Caraş–Severin, punct Daia Parte, Craguiet, Rapa Galbena, *Cronica cercetărilor arheologice din Romania, campania 2002*, Bucureşti, 212–213.

Stančeva 1995 – M. Stančeva, L'aiguere de table Bulgare du XVe au XVIIe s., in: *La culture materielle et l'art dans les terres Bulgares VIe–XVIIe s.*, Bulletin de l'Institut d'archeologie XXXVIII/1994, 117–132.

Ţeicu, Lazarovici 1996 – D. Ţeicu i Gh. Lazarovici, *Gornea. Din arheologia unui sat medieval din Clisura Dunării*, Oradea.

Томић 1979 – Г. Томић, Глеђосана керамика са локалитета Милентија, *Зборник Народної музеја у Београду* IX–X, 425–438.

Vego 1957 – M. Vego, Nadgrobnni spomenici porodice Sankovića u selu Biskupu kod Konjica (nastavak), *Glasnik Zemaljskog muzeja* XII, 127–141.

Въжарова 1976 – Ж. Въжарова, *Славяни и прабългари (по данни на некрополите от VI–XI в. на територията на България)*, София.

Зечевић Е. 2005 – Е. Зечевић, *Мраморје – сипењци у западној Србији*, Београд.

Zečević E. 2011 – E. Zečević, Glas of Novo Brdo and its Significance in the Late Medieval Glass Production, in: *Annales of the 18th Congress of the Association Internationale pour l'Histoire du Verre*, 21–25 Septembre 2009, Thessaloniki, in print.

Зечевић С. 1982 – С. Зечевић, *Култи мртвих код Срба*, Београд.

Summary:

VESNA BIKIĆ, Institute of Archaeology, Belgrade

VESSELS FROM LATE MEDIEVAL CEMETERIES IN THE CENTRAL BALKANS

Key words. – central Balkans, medieval period, modern age, glass and pottery vessels, funerary customs.

Although a rare occurrence in late medieval cemeteries, vessels have been found on almost all major sites of the period, such as Novo Brdo, Trgovište, Reljina Gradina and the churchyard of St Peter's near Novi Pazar, the churchyard of St Nicholas' at Kuršumlija, the churchyard of St Stephen's at Milentija near Brus, Mali Zvečan, Mirijevo, Vinča. Vessels occur in different places, both on top of and in graves. Fragments of pottery and glass vessels are relatively abundant in layers of earth filling burial pits and chambers, and in those immediately overlaying burial pits or gravestones. The available data make it possible to recognize almost all functional types. The most frequently found pottery shapes are larger liquid containers – jugs and pitchers, and apparently there have also been many pots, both hearth cooking and glazed (figs. 1–3; 5–9). Recognizable among the glass vessels are bottles, usually those with long fluted necks and biconical, as well as infrequent icon lamps. The data about the vessels found buried with the deceased is much more detailed. Such finds are recorded at Mačvanska Mitrovica (fig. 10/3), Brestovik (fig. 13/3), Mirijevo (fig. 4/1), Vinča (figs. 4/2; 10/4), Stragari near Kragujevac, Milentija near Brus, round the church of St Peter near Novi Pazar, at the monastery of Končulić (fig. 13/2) and the monastery of Gradac. The relatively plentiful and diverse vessels discovered at the cemeteries of medieval Trgovište are especially illustrative (fig. 10/2, 7).

The available descriptions of vessels and archaeological contexts provide a general impression about the types of vessels recorded in the cemeteries of a late medieval and early modern date in the central Balkans. Glass bottles as a rule were laid in graves, while earth-fill layers, apart from bottles, contained plentiful shards of drinking vessels. As for the bottles, two types were registered: biconical and those with long fluted necks (figs.

10; 12/1). Among the glass fragments there were parts of bottles with a ring around the neck and a ribbed body (*Rippenflaschen*), generally known in domestic scholarship under the term *Panik* type bottle (fig. 10/8). Also identifiable among the recovered glass fragments are drinking vessels of several types, beakers with small or large prunts (*Nuppenbecher* and *Krautstrunk*) and ribbed (*Rippenbecher*), common especially in the 15th and 16th centuries (figs. 12/1, 3, 5, 6). There are also pieces with a blue thread applied around the rim and body, similar to the examples from Stalać reproduced herein (fig. 12/3). Quite rarely found are drinking vessels of cobalt blue glass, which are mostly small, except for a few examples of up to 14 cm in height, which is also the height of the abovementioned bottles. Apart from Venice and Dubrovnik (Ragusa), glassware was imported from Hungary.

The discovered pottery vessels show a greater diversity, mostly in terms of shape. In addition to liquid containers — jugs, pitchers and beakers, there occur bowls, pots and even apothecary vessels. A vast majority belong to the Serbian ware of the 14th and 15th centuries. Most are glazed, and frequently painted with spirals, bands and blotches in white, green and dark brown or decorated with simple sgraffito patterns, such as the finds from Novo Brdo (fig. 1), St Peter's (figs 9; 13/1, 4) and the monastery of Gradac. By far the most interesting of them is the beaker from Končulić with an openwork edge around the base (fig. 12/2), which is commonly found in glass beakers of the same period. Deserving of particular attention are three cylindrical ceramic bottles from Novo Brdo (fig. 2).

The presented material allows us to recognize the central issues surrounding the occurrence of vessels in the cemeteries of the 14th to 17th century in Serbia. Given the small number of recorded cases, the presence of vessels in graves as grave goods

appears to have been utterly sporadic. Being based on the processed and published results, and given the small number of systematically investigated and analyzed cemeteries, however, such a conclusion should be taken with caution. In most cases, the vessels were laid beside the head of the deceased, usually on its left, rarely on the right side, and only exceptionally next to the legs or the upper body area. On the other hand, the amount of fragments discovered in cemeteries is generally large, as shown, for example, by a cursory insight into the excavation records for the site of Novo Brdo. This discrepancy is surprising and makes us think over the character of the finds, but we shall not get closer to an answer until we have detailed context analyses done and the material systematized and statistically processed.

When it comes to shapes, liquid containers obviously predominated – glass bottles and ceramic pitchers, followed by glass and ceramic drinking vessels, while ceramic pots and bowls occurred in graves only rarely. The vessels are mostly small. The glass bottles are between 14 and 15 cm in height on average, except the specimen from Mali Zvečan, which is more than twice as high (36 cm). The cups show similar heights, between 10 and 16 cm. The ceramic pitchers and pots are also small, with a height usually not exceeding 16 cm. Judging by the available data, it appears that shards of larger vessels were found on top of graves (bowls, pitchers, jugs, pots), apparently brought for the memorial ceremony held at the grave, while graves usually contained small vessels, usually bottles.

Apart from Serbia, the occurrence of vessels in cemeteries has also been recorded in the surrounding areas. Given their very distinctive context and character, the finds from Bosnia draw particular attention, as well as those from Croatia, where they are concentrated in the broader area of Split.

This overview makes it plain that the vessels laid in graves differ little from ordinary household utensils. Moreover, all can be classified as typical of the 14th to 17th century — Venetian, Dubrovnik and Hungarian glass, and the ceramic kitchen and tableware produced locally, in Serbia. For the sake of comparison, we draw attention to similar vessels discovered on fortress, settlement and monastery sites, such as Stalać, Belgrade (fig. 14), Studenica, Mileševa, Trgovište, Trnava near Čačak.

The presented examples, combined with all previously gained insights, clearly demonstrate and corroborate the assumption that the custom of laying vessels in graves in the central Balkans was an uncommon but long-standing phenomenon. Unlike earlier periods, when it was pottery vessels that were almost exclusively placed in graves, from the 14th century on the ratio of glass to ceramic vessels, mostly bottles, pitchers and beakers, becomes virtually equal.

Judging by the find-spots and other known information, in the late medieval period the custom of laying vessels in graves was confined to a few areas along the Danube, Morava, Ibar, Drina and Neretva rivers. These areas, in the hinterland of Dubrovnik, in Herzegovina, Bosnia and Serbia, are associated with major caravan routes, which is relevant in our considerations of the glass finds. As it appears from the examples from all aforementioned areas, the only difference of some significance concerns the type of glass vessels used in funeral rituals – bottles in Serbia and Croatia, and drinking vessels in Bosnia and Herzegovina. Even though this seems to give grounds to assume certain regional variation in the custom of making offerings to the dead, at this point any conclusion would be highly conjectural, especially if based only on the available archaeological data. As shown by ethnological research, the custom, also sporadic, survived in Serbia and Bulgaria until the late 19th century.

The analysis of the vessels from late medieval and early modern cemeteries has revealed a number of features common to the central-Balkan region, but also some regional variation. However, given the proportion of processed specimens in the entire recovered material, the assumptions and results presented here should only be taken as preliminary. The fact that some manifestations of the custom are still obscure reduces some of the previously proposed interpretations to little more than unfounded speculation, which is fertile ground for manipulation. Apart from analyzing the archaeological material, what is needed therefore is a thorough study of other aspects of the issue, above all the phenomenon of burials topped by slabs and *stećci*, and funerary practices at large.

Translated by Marina Adamović Kulenović